

SIGNA TEMPORIS

ROCZNIK TEOLOGICZNO-HUMANISTYCZNY

Nr 18/2012

SIGNA TEMPORIS

Rocznik Teologiczno-Humanistyczny
Nr 18/2012

Redakcja:

Bernard Koziróg (redaktor naczelny)
Karol Grant-Skiba (sekretarz redakcji)

Recenzent:

prof. zw. dr hab. Wojciech Słomski

ISSN 0867-4345

Wydawca:

SIGNA TEMPORIS

Wydawnictwo Wyższej Szkoły
Teologiczno-Humanistycznej
w Podkowie Leśnej
ul. Jana Pawła II 39
tel. 022 759 21 92
e-mail: wsth@wsth.pl

Typografia

Piotr Kosowski

Przygotowanie i druk

DTPress

ADAM GRZEŚKOWIAK

ATRYBUTY „RESZTKI” W AP 12,17

Teologia „resztki” jest niezwykle bliska Kościołowi Adventystów Dnia Siódmego i odgrywa ważną rolę w zrozumieniu istoty Kościoła, jego misji i przesłania. W pewnym stopniu stanowi element autoidentyfikacji XIX-wiecznego ruchu w historii zbawienia. Zasadne wydaje się także stwierdzenie, iż jeśli Kościół zatraci ten element samozrozumienia nie będzie w stanie realizować powierzonej mu misji, tj. zwiastowania poselstwa „resztki” z Ap 14,6-12¹. Jako Kościół mamy przekonanie o powodach, dla których zostaliśmy powołani i dla których jesteśmy obecni w świecie. W związku z powyższym istnieje niewątpliwa potrzeba pogłębiania fundamentów biblijnych, które stanowią o specyfice i wyróżnikach ludu Bożego czasów ostatecznych. Badania tego zagadnienia, choćby ze względu na jego znaczenie w Kościele, były już podejmowane wielokrotnie². W niniejszym artykule chciałbym zająć się szczegółowo pewnymi aspektami dostrzegalnymi w Ap 12,17, w odwołaniu do Ap 2,24 i 3,2 oraz starotestamentowej teologii „resztki”, przy wykorzystaniu podstawowych metod synchronicznych stosowanych w egzegezie Nowego Testamentu.

¹ Wszystkie skróty używane w artykule wg propozycji ujednoczenia skrótów stosowanych w bibliistyce polskiej. Zob. P. WALEWSKI, *Praca Naukowa nad Biblią. Cytowanie i skróty*, SBP, 1, Częstochowa 2006.

² Wartą uwagi pracą na temat koncepcji „resztki” w Kościele Adventystów Dnia Siódmego jest artykuł autorstwa S. GARBI, *The Seventh-day Adventist Church as the Remnant Church: Various Views over 150 Years of Denominational History*, Andrews University Theological Seminary, Grudzień 1994 (niepublikowany). Zob. Á.M. RODRIGUEZ, *The Remnant and the Adventist Church*, przyp. 1, <http://biblicalresearch.gc.adventist.org/documents/remnantSDAchurch.htm> (31.01.2010). Najpoważniejsze opracowanie na temat „resztki”, jakie jak do tej pory ukazało się w łonie KADS, to monografia Ángela Manuela Rodrigueza, obecnego dyrektora Biblical Research Institute, pt. *Toward a Theology of the Remnant: An Adventist Ecclesiological Perspective*, Silver Spring 2009.

Rozdział 12. *Apokalipsy św. Jana* znajduje się w centrum tego pisma i stanowi jego teologiczne jądro. Wskazuje na to koncentryczny (chiastyczny) układ księgi³, który jest wynikiem stosowania przez jej autora hebrajskich zabiegów retorycznych. Koncentryczna struktura tekstu polega na odwróceniu porządku elementów składniowych w drugim z dwóch zestawionych i składniowo równoległych członów. Schemat tego typu zabiegu wygląda następująco: A, B, C, D – D', C', B', A'. Taki układ retoryczny zastosowany został w *Księdze Apokalipsy*. Ranko Stefanovic przedstawił chiastyczną budowę *Objawienia* przy pomocy następującego schematu⁴:

A – Prolog (1,1-8)

B – Obietnice dla zwycięzcy (1,9 – 3,22)

C – Dzieło Boga dla zbawienia ludzkości (4,1 – 8,1)

D – Gniew Boży wymieszany z łaską (8,2 – 9,21)

E – Zlecenie Janowi dzieła prorokowania (10 – 11,18)

F – Wielki bój pomiędzy Chrystusem i szatanem (11,19 – 13,18)⁵

E' – Ogłoszenie przez Kościół ewangelii na czas końca (14,1-20)

D' – Gniew Boży pozbawiony łaski (15 – 18,24)

C' – Zakończenie Bożego dzieła zbawienia ludzkości (19 – 21,4)

B' – Wypełnienie obietnic danych temu, który zwycięży (21,5 – 22,5)

A' – Epilog (22,6-21)

³ Uwagę na tego typu elementy (*chiasmus inversus*) w hebrajskiej retoryce biblijnej jako pierwszy wskazał już w XVIII w. Johann Albrecht Bengel (J.A. BENDEL, *Gnomon Novi Testamenti*, Tübingen 1742). Poglębiona została następnie przez takich uczonych jak J. Jebb, T. Boys i in. Szczególny rozwój badań nad koncentrycznym modelem retoryki biblijnej nastąpił za sprawą Nilsa Wilhelma Lunda, który w 1942 r. publikuje pracę *Chiasmus in the New Testament*. Lund jako pierwszy podjął próbę sformułowania praw dotyczących budowy struktur koncentrycznych (Zob. N.W. LUND, *Chiasmus in the New Testament*, Chapel Hill 1942). Lund zagadnieniu poświęcił także szereg artykułów: *The Presence of the Chiasmus in the Old Testament*, *AJSL*, 46 (1929-1930), s. 104-128; *The Presence of Chiasmus in the New Testament*, *JR*, 10 (1930), s. 74-93; *The Influence of Chiasmus upon the Structure of the Gospels*, *ATHR*, 13 (1931), s. 27-48; *The Influence of Chiasmus upon the Gospoel According to Matthew*, *ATHR*, 13 (1931), s. 405-433; *The Literary Structure of Paul's Hymn to Love*, *JBL*, 50 (1931), s. 260-276; *Chiasmus in the Psalms*, *AJSL*, 49 (1933), s. 281-312; *Outline Studies in the Book of Revelation*, Chicago 1935); zob. R. MEYNET, *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej*, Kraków 2001, s. 28nn.

⁴ Zob. R. STEFANOVIC, *Revelation of Jesus Christ. Commentary on the Book of Revelation*, Berrien Springs 2002, s. 37.

⁵ Ap 12, czyli centralny rozdział Ap także posiada budowę koncentryczną. E. MUELLER (*Introduction to the Ecclesiology of the Book of Revelation*, *JATS*, 12/2 [2001] s. 203; tenże, *The End Time Remnant in Revelation*, *JATS*, 11/1-2 [2000], s. 190; por. W.H. SHEA, *Time Prophecies of Daniel 12 and Revelation 12 – 13*, *DARCOM*, VI, s. 349) wskazuje następujący podział strukturalny rozdziału 12:

A – Kobieta, syn oraz smok (12,1-6)

B – Michał i smok (12,7-12)

A' – Kobieta, „resztki” oraz smok (12,13-17)

Powyższy model wskazuje, iż centralnym przesłaniem Ap jest ukazanie wielkiego boju pomiędzy Chrystusem i Jego Kościołem oraz szatanem i jego mocami⁶. Reszta księgi opisuje wydarzenia skoncentrowane wokół tego konfliktu. W końcowej części starcia przeciwstawne pozycje zajmuje „ostatek” i szatan wykorzystujący dwie potęgi światowe (zwierzę z wody i zwierzę z ziemi – Ap 13,1-18). „Resztką” potomstwa niewiasty – Kościoła prezentuje tutaj lud Boży czasu ostatecznego w finalnej fazie historii zbawienia.

Tekst grecki Nowego Testamentu przedstawia sytuację w następujących słowach: Καὶ ὠργίσθη ὁ δράκων ἐπὶ τῇ γυναικὶ καὶ ἀπῆλθεν ποιῆσαι πόλεμον μετὰ τῶν λοιπῶν τοῦ σπέρματος αὐτῆς τῶν τηρούντων τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ καὶ ἐχόντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ – „*I zapłonął smok gniewem na kobietę i odszedł rozpocząć walkę z resztką jej potomstwa, które strzeże przykazań Bożych i ma świadectwo Jezusa*”⁷. Po określeniu atrybutów i charakteru „resztki” tekst wskazuje, iż smok „*stanął na piaszczystym brzegu morza*” (ἐστάθη ἐπὶ τὴν ἄμμον τῆς θαλάσσης)⁸. Smok odchodzi by przygotować się do walki z „resztką” i stając na brzegu morskim widzi dwa wychodzące z morza zwierzęta (Ap 13,1-18). Te dwie potęgi będą stanowiły kluczową rolę w jego strategii walki z „resztką” ludu Bożego (τῶν λοιπῶν τοῦ σπέρματος).

Celem niniejszego opracowania jest skupienie się na cechach, atrybutach „resztki”, które w sposób pośredni (*implicite*) i bezpośredni (*explicit*) zostały

⁶ Inny rozkład członów proponuje np. E. Schüssler Fiorenza (*The Eschatology and Composition of the Apocalypse*, CBQ, XXX (1968), s. 537-569), która podzieliła księgę na siedem części. Partię centralną obejmuje w jej propozycji fragment Ap 10,1 – 15,24. Wariant Stefanovica znajduje zdecydowanie lepszą podstawę biblijną wynikłą z egzegezy samej księgi. Nie zawiera jej wprawdzie całościowo w swym komentarzu, ale stwierdzenia tego mogą dokonać w oparciu o własną analizę terminów i wątków teologicznych przedstawionych w stojących przeciwstawnie segmentach chiazmu. Analiza ta zostanie przedstawiona w odrębnym artykule.

⁷ W P⁴⁷ oraz kodeksie C został pominięty przyimek ἐπὶ – *na*. Tekst poświadczony jest przez świadectwa stałe. Ominięcie powstało niewątpliwie jako błąd kopisty. Drugi wariant prezentowany przez aparat krytyczny dotyczy syntagmy ποιῆσαι πόλεμον – *rozpocząć walkę*, która w kodeksie κ i minuskule 1854 została odwrócona (πόλεμον ποιῆσαι). Tekst poświadczający świadectwa stałe, dlatego też pozostawiam go bez zmian.

⁸ *Textus receptus* w redakcji Nestle-Alanda (*Novum Testamentum Graece*, red. E. NESTLE, K. ALAND, Stuttgart ²⁷1998) prezentuje lekcję ἐστάθη – *stanął* (3 os. sg.). Wariant ten poświadczają P⁴⁷, κ, A, C, minuskuły 1854, 2344, 2344, 2351, przekłady łacińskie i syryjska wersja *Heraclensis*. Świadectwa 051, vg^{mss}, syryjska *Peszita* oraz przekłady koptyjskie przedstawiają lekcję, w której orzeczenie posiada formę *aoristum* w 1 os. sg. ἐστάθην – *stanąłem*. W przypadku pierwszego wariantu nad brzegiem morza staje smok, w zastosowaniu lekcji prezentowanej przez aparat krytyczny na piaszczystym wybrzeżu staje Jan. Kryteria zewnętrzne krytyki tekstu wyraźnie wskazują, iż wariant ἐστάθη uzyskuje wyraźne pierwszeństwo. Mimo tego w niektórych przekładach na języki nowożytnie tłumacze posiłkowali się lekcją ἐστάθην, która zmienia sens logiczny wypowiedzi. Zastosowanie ἐστάθην wynika najprawdopodobniej z faktu, iż w Ap 13,1 *indicativus aorist activi* czasownika εἶδον dotyczy Jana.

zawarte w tekście Ap. W pierwszym rzędzie skoncentruję się na analizie hebrajskich i greckich terminów tłumaczonych jako *resztką*, *ostatek*. Następnie omówione zostaną elementy wyróżniające „resztkę” w tekstach Ap.

1. SEMANTYKA TERMINU „RESZTKA”

1.1. ZNACZENIE שָׁר W STARYM TESTAMENCIE

Starotestamentowym odpowiednikiem rzeczownika λοιπός, który opisuje lud Boży w Ap 12,17, jest rzeczownik שָׁר, tłumaczony jako *reszta*, *resztką*, *pozostałość*. שָׁר występuje 27 razy w tekście Starego Testamentu i jest stosowany zamiennie z terminem שְׁאָרִית. Sam korzeń שָׁר pojawia się w Biblii hebrajskiej wielokrotnie (formy czasownikowe: qal 1x; nifal 94x; hifil 38x; formy rzeczownikowe *masculinum* [שָׁר] 27x; *femininum* [שְׁאָרִית] 66x)⁹. Występuje także w aramejskiej warstwie ST (Dn 4x; Ezd 8x). Najczęściej spotykany jest w pismach prorockich, ma swoje znaczenie także w księgach historycznych, natomiast w literaturze sapiencjalnej/mądrościowej pojawia się tylko jeden raz. W Septuagincie (LXX) jest tłumaczony okazjonalnie przez καταλείμμα, które jest także grecką kalką terminu שְׁאָרִית (Iz 10,22; Rdz 45,7). W LXX dawni rabinii oddawali שָׁר przez *participium aoristum passivi* czasownika καταλείπω – *to, co zostało pozostawione*. Niemalże w każdym przypadku שָׁר nawiązuje do tych, którzy przetrwali po odrzuceniu, sądzie lub katastrofie. Przedstawia zatem ludzi, np.: Noego i jego rodzinę (Rdz 7,23), Sodomitów (Rdz 14,10), Syryjczyków (Iz 17,3), armię zbrojnych (Wj 14,28), matkę z synami (Rut 1,3), historyczną resztkę Izraela (Neh 10,29), czy też mówi o ostatecznej, błogosławionej prorockiej resztkę Izraela, która nie została jeszcze uformowana (Iz 11,11.16)¹⁰. Aczkolwiek zarówno שָׁר, jak i שְׁאָרִית może stanowić o różnego rodzaju przedmiotach bądź roślinach i zwierzętach. W Rdz 47,18 dotyczy pieniędzy, może opisywać także pozostałości zwierząt, np. żab (Wj 8,9), bydła (Wj 10,26), kłosów (Iz 17,6), czy resztki miasta (Iz 10,19; 2 Krn 24,14; 1 Krn 11,8)¹¹.

Rdzeń שָׁר pojawia się w tekstach ST w dwojakim sensie, pozytywnym bądź negatywnym. Czasami opisuje totalne wygubienie lub brak wartości: אָחַד נִשְׁאָר – „nie pozostała ani jedna” (Wj 8,31); וְלֹא־נִשְׁאָר אִישׁ – „nie pozostał

⁹ Zob. S.H. PARK, שָׁר, NIDOTTE, IV, s. 11.

¹⁰ Zob. G.F. HASEL, *Semantic Values of Derivatives of the Hebrew Root š'r*, AUSS, 11 (1972), s. 152-169; G.G. COHEN, שָׁר, שְׁאָרִית, TWOT, s. 984n.

¹¹ Zob. R.E. CLEMENTS, שָׁר, שָׁר, שְׁאָרִית, TDOT, XIV, s. 274.

żaden człowiek” (Joz 8,17). Negatywny aspekt występuje również gdy łączy się z takimi terminami jak: יְחַדְּךָ – *jedynie* (Rdz 7,23); רַק – *tylko* (2 Krl 17,18) i אֵם בְּלִתִּי – *z wyjątkiem* (Rdz 47,18) i כִּי אֵם – (2 Krn 21,17). Pozytywne znaczenie korzenia zostaje wyeksponowane przez kombinację terminu שָׁמַע – *imię* z שָׂאֵר lub שָׂאֵרִית (2 Sm 14,7; Iz 14,22). Tak długo jak pozostaje przy życiu potomek jakiegoś człowieka (zachowanie imienia), tak długo istnieje potencjalna możliwość podtrzymania życia¹².

1.2. TEOLOGICZNY WYDŹWIĘK RDZENIA שָׂאֵר

Rdzeń שָׂאֵר występuje po raz pierwszy w pierwszej księdze Tory. Użycie wyrażenia וַיִּשְׂאֵר (LXX: καὶ κατελείφθη) – *i został pozostawiony* (Rdz 7,23) w stosunku do Noego, wiąże się z innym opisem patriarchy z Rdz 6,9. W wierszu tym Noe został określony jako אִישׁ צְדִיק (LXX: ἄνθρωπος δίκαιος) – *człowiek sprawiedliwy*. Jest to pierwszy teologiczny wyznacznik terminu שָׂאֵר . Sprawiedliwość Noego wynika z pełnego zaufania i realizowania przykazań Jahwe (zob. Rdz 6,22; 7,5.9.16)¹³. Sprawiedliwość i wierność charakteryzuje także „resztkę” czasów Eliasza. Jahwe kieruje do proroka słowo, według którego Bóg ma w narodzie grupę sprawiedliwych. „Zostawię (וְהִשְׂאֵרְתִּי) *jednak w Izraelu siedem tysięcy takich, których kolana nie ugięły się przed Baalem i których usta go nie ucalowały*” (1 Krl 19,18)¹⁴. שָׂאֵר w czasach panowania Achaba i dominacji baalizmu opisuje więc lud, który pozostał wierny przymierzu zawartym z Bogiem. Użycie czasownika שָׂאֵר w hifilu 1 os. sg. wskazuje także, iż wierna „resztką” zawdzięcza swe życie łasce Jahwe¹⁵.

Idea „resztki” pełni bardzo ważną rolę w teologii Izajasza. „Resztką” jest ludem oczekującym sądu i wybawienia (podobnie jak u Amosa). W Iz 10,19nn wyrażona została myśl, iż w objawieniu się sądu Boga „resztką” Izraela zostanie wyzwolona a gniew Jahwe dotknie ciemiężycieli narodu (Asyrię)¹⁶. Zna-

¹² Zob. S.H. PARK, שָׂאֵר , dz. cyt., s. 12.

¹³ Por. Hbr 11,7: Πίστει χρηματισθεὶς Νῶε περὶ τῶν μηδέπω βλεπομένων, εὐλαβηθεὶς κατεσκεύασεν κιβωτὸν εἰς σωτηρίαν τοῦ οἴκου αὐτοῦ δι’ ἧς κατέκρινεν τὸν κόσμον, καὶ τῆς κατὰ πίστιν δικαιοσύνης ἐγένετο κληρονόμος – „Przez wiarę zbudował Noe, ostrzeżony cudośnie o tym, czego jeszcze nie można było widzieć, pełen bojaźni, arkę dla ocalenia rodziny swojej; przez nią wydał wyrok na świat i odziedziczył usprawiedliwienie, które jest z wiary”.

¹⁴ Zagadnienie to znajdzie swoje znacznie w późniejszej teologii apostoła Pawła (Rz 11,1-5).

¹⁵ Zob. S.H. PARK, שָׂאֵר , dz. cyt., s. 14.

¹⁶ Zob. W. GROSS, *Die Krise des YHWH-Volk-Konzepts im Jesajabuch*, [w:] *Der Neue Bund im Alten. Zur Bundestheologie der beiden Testamente*, QD, 146, red. E. Zenger, Freiburg 1993, s. 151nn.

czący w opisie sądu i zbawienia „resztki” jest również Iz 11,11-16¹⁷. Ponadto Jahwe oczyści ją, tak że będzie święta (Iz 4,2-3) i sam Bóg będzie koroną jej chwały (Iz 28,5). Niezwykle istotny jest również element eklezjalny ukazany w Iz 37,31-32 i 46,3. „Resztką” ta uformuje zaczątek nowej społeczności wiary, w której też rozwinie się nowe życie. Ponadto powierzone zostaje jej poselstwo zbawienia¹⁸.

Kolejnym ważnym wyróżnikiem w starotestamentalnej teologii „resztki” jest jej aktywność w okresie od proroka Izajasza do powrotu z niewoli babilońskiej. W Iz 37,30-32 zawarta została obietnica ocalenia Judy w czasie najazdu asyryjskiego władcy Sancheryba (705-681 p.n.e.). W prorocztwie Iz zwycięski lud jest nazwany „resztką”. Panujący ówczesnie Hiskiasz (715-686 p.n.e.) zapisał się w historii jako król reformator. Jego działalność reformatorska dotyczyła następujących sfer życia religijnego: 1. Odnowa kultu świątynnego – odbudowa i oczyszczenie świątyni (2 Krn 29,3-5.16-18)¹⁹; 2. Wprowadzenie praw i ustaw Tory – przeprowadzenie święta Paschy i święta praśników (2 Krn 30,1nn).

Za panowania Manasesa (697-642 p.n.e.) zostały cofnięte wszystkie reformy religijne Hiskiasza (2 Krl 21,2-16). Świątynia Jerozolimska została sprofanowana przez wzniesienie w jej murach rzeźbionego posągu (2 Krn 33,7). Stan ten utrzymywał się aż do objęcia władzy przez Jozjasza (640-609 p.n.e.). Nawołujący do upamiętania Sofoniasz, podobnie jak Izajasz w okresie Hiskiasza, odwołuje się do powołanej do wypełnienia woli Jahwe „resztki” (Sof 2,1-7)²⁰. Realizacja Bożego wezwania została opisana w historycznej warstwie Starego Testamentu. Według 2 Krn 34,1nn następuje religijna odnowa. Dzieło „resztki” czasów Jozjasza dotyczy trzech sfer religijnej aktywności: 1. Odnowa kultu świątynnego – oczyszczenie świątyni (2 Krn 34,3-8); 2. Odkrycie księgi Prawa i odnowa przymierza (2 Krn 34,15-19.30-33); 3. Wprowadzenie praw i ustaw Tory – przeprowadzenie święta Paschy (2 Krn 35,1-19).

Trzeci przyczynek powołania i aktywności „resztki” tyczy się ludu czasów Ezdrasza i Nechemiasza. Jeremiasz używa **רֵשָׁתָא** jako określenia opisującego

¹⁷ Zob. G.E. UMOREN, *The Salvation of the Remnant in Isaiah 11: 11-12: An Exegesis of a Prophecy of Hope and Its Relevance Today*, Boca Raton, Florida 2007, s. 130nn.

¹⁸ Zob. S.H. PARK, **רֵשָׁתָא**, dz. cyt., s. 16; Na temat koncepcji „resztki” u Izajasza zob. także G.E. UMOREN, *The Salvation...*, dz. cyt., s. 59nn; G.F. HASEL, *The remnant. The history and theology of the remnant idea from Genesis to Isaiah*, Berrien Springs 1974.

¹⁹ Świątynia została sprofanowana i zniszczona za panowania Achaza (735-715 p.n.e.), ojca Hiskiasza. Achaz prawdopodobnie przebudował i dostosował ją do potrzeb kultu bogów asyryjskich (zob. 2 Krn 28,19-24). Zob. *Zarys dziejów Izraela*, red. R. JAROCKI, Warszawa 2002, s. 32.

²⁰ Zob. R. MIGGELBRINK, *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej*, Kraków 2005, s. 15.

tych, którzy pozostali w ruinach Jeruzalemu, bądź też tych, którzy mają powrócić z niewoli babilońskiej²¹. Motyw ten podtrzymują prorocy powygnaniowi, Aggeusz (Ag 1,7-14; 2,2-3) i Zachariasz (Za 8,6-7) oraz księgi historyczne tego okresu (Ezd 6,16; 9,8.14; Neh 1,2-3). Aktywność רשׁתִּית obejmuje następujące obszary: 1. Odbudowa świątyni (Ezd 3,8-13; 5,8nn); 2. Przywrócenie przykazań i ustaw Jahwe (Neh 8,1-18).

Reasumując teologiczne znaczenie „resztki” w Biblii hebrajskiej należy stwierdzić, iż stanowi ona wybawioną dzięki łasce Jahwe pozostałość ludu Bożego. „Resztką” jest ludem sprawiedliwym, wiernym przymierzu z Bogiem, odbudowującym świątynię i przywracającym prawdziwy kult. Zostaje pozostawiona jako „nasienie”, „zaczyn” nowej społeczności, w której to ręce zostaje złożone Boże poselstwo i misja na czas, w którym aktualnie żyje.

1.3. „RESZTKA” W APOKALIPTYCZNEJ LITERATURZE ŻYDOWSKIEJ

W tekstach o charakterze apokaliptycznym, które mają swe korzenie w tradycjach judaistycznych, „resztką” opisuje Izrael jako lud ocalony w objawieniu się gniewu Bożego, który spadnie na wszystkie narody w eschatologicznej kosmicznej katastrofie²². Przykładem tego jest chociażby fragment z *Księgi Snów*, czwartej części *Etiopskiej Księgi Henocha* (HenEt 83,3-8). *Syryjska Apokalipsa Barucha* wskazuje również, że kluczową rolę w ocaleniu resztki zgromadzonej w granicach Ziemi Świętej będzie odgrywał Mesjasz²³. Element wybawienia „resztki” (tj. Izraela) za sprawą Mesjasza obecny jest także w 4 Ezd 9,7n; 13,48; 12,31-34. Kryteria wewnętrzne i zewnętrzne krytyki tekstu dały biblistom podstawę by uznać 4 Ezd jako tekst powstały pod koniec I w. n.e²⁴. Zbawcze dzieło Mesjasza względem „resztki” Izraela miałyby objąć więc wyzwolenie Narodu Wybranego i pokonanie rzymskiego okupanta²⁵.

²¹ Zob. S.H. PARK, רשׁתִּית , dz. cyt., s. 16.

²² G. SCHRENK, $\text{λείμμα, ὑπόλειμμα, καταλείπω}$ (κατά-, περί-, διάλειμμα), TDNT, IV, s. 212.

²³ „Stanie się, gdy zbliży się czas jego końca, że upadnie. Wtedy objawi się potęga Mesjasza, która będzie podobna do źródła i krzewu winnego. [...] Liczba tego społeczeństwa będzie zwyciężona i doprowadzona na górę Syjon. Mój Mesjasz osądzi je z wszystkich bezbożności, zgromadzi i ustanowi przed jego obliczem wszystkie dzieła jego hufców. A potem zabije go i weźmie w opiekę pozostały mój lud, który znajdzie się w miejscu, które wybrałem” (2 Bar 39,7 – 40,2).

²⁴ Zob. S. MĘDALA, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, BZ.TNT, I, Kraków 1994, s. 157n.

²⁵ Zob. G. SCHRENK, λείμμα , dz. cyt., s. 212.

1.4. ZNACZENIE λοιπός W NOWYM TESTAMENCIE

Nowotestamentowym teologiem „resztki” jest apostoł Paweł. Jest on jedynym autorem Nowego Testamentu, który *expressis verbis* (z wyjątkiem Ap 2,24; 3,2 i 12,17) odwołuje się do tego wątku teologii Starego Testamentu²⁶. Kluczowe dla jego interpretacji „resztki” są wypowiedzi z Rz 9 – 11. Pawłowe zrozumienie ῥῆσθω zostaje postawione w relacji z objawieniem się sprawiedliwości Bożej w Jezusie Chrystusie (zob. Rz 1,16n; 3,21nn; 8,1nn). Z jednej strony jest związane z odrzuceniem przez Izrael sprawiedliwości Bożej w Jezusie²⁷, z drugiej z przyjęciem tej Ewangelii przez pogan²⁸. Widać zatem, iż pomimo dużej zależności Pawła od apokaliptyki żydowskiej, na co uwagę zwrócił E. Käsemann, jego zrozumienie odbiega od tej gałęzi żydowskiej teologii i jest zorientowane na objawienie się sprawiedliwości Bożej. W Rz 9,27 i 11,5 apostoł opisuje Żydów wierzących w Chrystusa jako „resztkę” Izraela²⁹. Odwołując się tutaj do świadectwa Jahwe na temat „resztki” czasów Eliasza oraz teologicznego obrazu „resztki” z prorocत्व Izajasza³⁰, Paweł kreuje swoje zrozumienie „resztki” jako nowej społeczności „wiary”. W pojmowaniu apostoła: *„Żydem nie jest ten, który nim jest na zewnątrz, ani obrzezanie nie jest to, które jest widoczne na ciele, ale prawdziwym Żydem jest ten, kto jest nim wewnątrz, a prawdziwym obrzezaniem jest obrzezanie serca, duchowe, a nie według litery. I taki to otrzymuje pochwałę nie od ludzi, ale od Boga”* (Rz 2,28-29)³¹. Paweł rozróżnia tu więc pomiędzy Izraelem według ciała (κατά σάρκα) i Izraelem według ducha (κατά πνεύμα). *„To znaczy: nie synowie co do ciała są*

²⁶ Paweł jest wprawdzie jedynym z teologów Nowego Testamentu, który odwołuje się do teologii „resztki” w sposób bezpośredni, jednakże *implicite* zagadnienia tego dotyczą także autorzy czterech Ewangelii. Dzieło zapoczątkowane przez Jana Chrzyciela, a kontynuowane w Jezusowej proklamacji Królestwa Bożego jest wezwaniem i zaczątkiem nowej rzeczywistości doświadczenia i poznania Boga. Do tego wydarzenia ἐν Χριστῷ później odwołuje się Paweł.

²⁷ Zob. R. BULTMANN, *Theology of the New Testament*, Waco, Texas 2007, s. 270nn.

²⁸ Zob. G. SCHRENK, λείμμα, dz. cyt., s. 209.

²⁹ Ἡσαΐας δὲ κράζει ὑπὲρ τοῦ Ἰσραὴλ· ἕαν ἢ ὁ ἀριθμὸς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ὡς ἡ ἄμμος τῆς θαλάσσης, τὸ ὑπόλειμμα σωθήσεται· – „*O Izraelu zaś głosi Izajasz: Choćby liczba synów Izraela była jak piasek morski, tylko reszta będzie zbawiona*” (Rz 9,27); Οὕτως οὖν καὶ ἐν τῷ νῦν καιρῷ λείμμα κατ’ ἐκλογὴν χάριτος γέγονεν· – „*Tak przeto i w obecnym czasie ostała się tylko reszta wybrana przez łaskę*” (Rz 11,5). Na temat zrozumienia funkcji Izraela w teologii Pawła zob. J. GNILKA, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, Kraków 2001, s. 390nn; E. KÄSEMANN, *Paul and Israel*, „New Testament Questions of Today”, Philadelphia 1979, s. 183-187.

³⁰ Zob. S.-L. SHUM, *Paul’s Use of Isaiah in Romans*, „Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe”, 156, Tübingen 2002, s. 206nn.

³¹ Οὐ γὰρ ὁ ἐν τῷ φανερῷ Ἰουδαῖός ἐστιν οὐδὲ ἡ ἐν τῷ φανερῷ ἐν σαρκὶ περιτομή, ἀλλ’ ὁ ἐν τῷ κρυπτῷ Ἰουδαῖος, καὶ περιτομὴ καρδίας ἐν πνεύματι οὐ γράμματι, οὗ ὁ ἔπαινος οὐκ ἐξ ἀνθρώπων ἀλλ’ ἐκ τοῦ θεοῦ.

dziećmi Bożymi, lecz synowie obietnicy są uznani za potomstwo” (Rz 9,8)³². Obietnice zaś mogą być zrealizowane tylko przez wiarę (Rz 4,13-25). „Resztkę” w teologii Pawła stanowią więc ci, którzy w pełni zaufali Chrystusowi, przez co otrzymali sprawiedliwość, która pochodzi z wiary (Rz 3,21-31). Oni też ustanowili początek nowej społeczności, która zgodnie z wolą Boga, przyjęła Jezusa jako Mesjasza i Zbawiciela.

2. „RESZTKA” W APOKALIPSIE ŚW. JANA

2.1. MOTYW „RESZTKI” W LISTACH DO SIĘDMIU KOŚCIOŁÓW (AP 2,1 – 3,22)

Termin λοιπός występuje w ostatniej księdze Biblii 8x³³, jednakże tylko trzykrotnie opisuje „resztkę” ludu Bożego (Ap 2,24; 3,2 i 12,17)³⁴. Pierwsze dwa przypadki znajdują się w pierwszym pasażu proroczym dotyczącym siedmiu kościołów. W Ap 2,24 jest to „resztką” z kościoła Tiatyry, która nie przyjęła nauk Izebel. Wątek ten nawiązuje więc do 1 Krl 19,18 i resztki czasów Eliasza. Reminiscencje wydarzeń z historii starożytnego Izraela wskazują, iż zwierzchności kościoła Tiatyry pogrzyżyły się w totalnym bałwochwalstwie i teologicznym odstępstwie (Ap 2,20). Ponadto 3,5 roczny okres suszy i przebywania na pustyni tych, *których kolana nie ugięły się przed Baalem i których usta go nie ucałowały* (1 Krl 19,18), nawiązuje do Ap 12,14, gdzie Kościół uchodzi na pustynię i pozostaje tam przez „*czas i czasy, i pół czasu, z dala od węża*”³⁵. Po tym okresie na scenę Ap 12 wkracza „resztką” potomstwa niewiasty.

³² Τοῦτ' ἔστιν, οὐ τὰ τέκνα τῆς σαρκὸς ταῦτα τέκνα τοῦ θεοῦ ἀλλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας λογίζεται εἰς σπέρμα.

³³ Zob. *Konkordancja wyrazów greckich wraz z Biblią Nowego Testamentu w systemie Stronga oraz wykazem wyrazów i zwrotów polskich w Nowym Testamencie Biblii Gdańskiej*, Kraków 1996, s. 678.

³⁴ Zob. R. STEFANOVIC, *Revelation...*, dz. cyt., s. 392.

³⁵ Fraza καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ – „*czas i czasy, i pół czasu*”, poza Ap 12,14 pojawia się w Dn 7,25 i 12,7. Fragment aramejskiego tekstu z Dn 7,25: ܩܕܡ ܕܢܗܪܝܢ ܕܢܗܪܝܢ ܕܢܗܪܝܢ, jest tłumaczony przez LXX jako ἕως καιροῦ καὶ καιρῶν καὶ ἕως ἡμίσεος καιροῦ. Pomiedzy *Apokalipsą* i tekstem LXX występuje różnica w użyciu słowa καιρός, które w NT pojawia się dwukrotnie w formie *accusativus*, natomiast w ST zostało oddane przez *genetivus*. Różnica ta nie powoduje jednak innego zrozumienia frazy. Natomiast hebrajski zwrot z Dn 12,7 LXX tłumaczy jako καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ. Jest to identyczny zwrot jak w Ap 12,14. Użyte w Dn 7,25 słowo ܩܕܡ jest tłumaczone na dwa sposoby: 1. *czas*; 2. *rok*. Biorąc pod uwagę drugie znaczenie, fragment ten moglibyśmy przetłumaczyć jako „*rok i dwa lata i pół roku*”. Okres ten równa się 42 miesiącom z Ap 11,2; 13,5 i okresowi 1260 dni z Ap 11,3; 12,6.

Drugi przypadek użycia terminu „resztką” w stosunku do ludu Bożego pojawia się w kolejnym liście, tj. świadectwie skierowanym do kościoła w Sardes. Większość współczesnych przekładów oddaje γίνου γρηγορών και στήρισον τὰ λοιπὰ ἃ ἔμελλον ἀποθανεῖν jako „*Bądź czujny i utwierdź, co jeszcze pozostało, a co bliskie jest śmierci*”. Tego typu tłumaczenie λοιπός wskazuje na sens przedmiotowy „resztki”. Za takim odczytaniem frazy podążają także niektóre komentarze biblijne, interpretując τὰ λοιπὰ np. jako nauki biblijne, które nie uległy zniekształceniu, właściwą treść wiary (*fides quae creditur*)³⁶. Powyższy fragment przetłumaczyć można jednak w nieco innym znaczeniu: „*Staż się czujnym i umocnij resztę, która miała umrzeć*”³⁷. „Resztką” przedstawia tutaj lud Boży w pewnym okresie historii zbawienia³⁸. Odwołując się do liniowego i chronologicznego schematu prorocstwa do siedmiu Kościołów (Ap 2,1 – 3,22) można by wysunąć propozycję interpretacji „resztki” z Ap 3,22 jako „resztki”, która wytrwała w czasach dominacji Izebel z Ap 2,18-23, „resztki” która miała ponieść duchową, czy też fizyczną śmierć. Ustanowiła ona jednak fundamenty kościoła sardyjskiego. Niestety zachowany „ostatek”, w ujęciu całościowym, w końcu sam ulega duchowej martwocie. „*Ten, który ma siedem duchów Bożych i siedem gwiazd*” (Ap 3,1) stwierdza bowiem, że kościół ten ma imię, jakby żył, ale jest martwy (Ap 3,2). W w. 4. znajduje się jednak świadectwo, iż w Sardes znajduje się „*kilka osób, które nie skałały swoich szat, więc chodzić będą ze mną w szatach białych, dlatego, że są godni*”³⁹. Wypowiedź ta w sposób wyraźny wskazuje, że w kościele sardyjskim Bóg zachował swój „ostatek”, zaczyn nowej, zreformowanej społeczności wierzących. Konsekwencją interpretacyjną tak wytyczonego kierunku wykładu jest przyjęcie kościołów w Filadelfii i Laodycei jako „resztki” ludu Bożego czasów ostatecznych. Rozdzielenie na dwa odrębne

³⁶ Zob. *The Seventh-day Adventist Bible Commentary*, t. VII, red. F.D. NICHOL, Hagerstown 1980, s. 756; J.B. DOUKHAN, *Secret of Revelation. The Apocalypse Through Hebrew Eyes*, Hagerstown 2002, s. 39.

³⁷ Niektórzy bibliści wskazują, iż nazwę Σάρδεις – Sardes można odczytać jako *ten, który pozostaje* lub *ucieczka ostateków*. Korespondowało by to zatem z samą treścią Ap 3,2. Znaczenie to nie jest jednak pewne, gdyż Σάρδεις bywa odczytywane także jako *pieśń radości*, bądź *coś nowego*.

³⁸ *Fides quae* posiada oczywiście wielkie znaczenie, ale nie należy przenosić akcentu całkowicie na obszar przedmiotowy, gdyż „resztką” to nie doktryna, ale lud Boży wyznający Chrystusa w prawdziwy sposób – o czym świadczy wyraźnie Ap 2,24: „*Wam zaś, pozostałym, którzyście w Tiatyrze, wszystkim, którzy nie macie tej nauki, którzyście nie poznali, jak mówią, szatańskich głębin, powiadam: Nie nakładam na was innego ciężaru*”.

³⁹ Ἄλλ' ἔχεις ὀλίγα ὀνόματα ἐν Σάρδεσιν ἃ οὐκ ἐμόλυναν τὰ ἱμάτια αὐτῶν, καὶ περιπατήσουσιν μετ' ἐμοῦ ἐν λευκοῖς, ὅτι ἄξιοί εἰσιν.

etapy dziejów eschatologicznej „resztki” jest tutaj podyktowane zmianami w duchowości, która nastąpiła pośród tego ludu w pewnym okresie jego historii. Kościół w Filadelfii, jak sama nazwa wskazuje (φιλαδελφεία – *miłość braterska*)⁴⁰, jest społecznością opartą na miłości, wierności Bogu (Ap 3,8: οὐκ ἠρνήσω τὸ ὄνομά μου; 3,10: ὅτι ἐτήρησας τὸν λόγον τῆς ὑπομονῆς μου), oczekującą bliskiego powrotu Chrystusa (Ap 3,11: ἔρχομαι ταχύ). W treści listu nie ma także żadnych zastrzeżeń odnośnie nauki. Dotyczy to także kościoła Laodycei, jednakże ostatni list zawiera wiele napomnień związanych z jego duchowym stanem (Ap 3,15: οὐτε ψυχρὸς εἶ οὐτε ζεστός – „*jesteś ani zimny, ani gorący*”; 3,16: χλιαρὸς εἶ – „*jesteś letni*”; 3,17: οὐκ οἶδας ὅτι σὺ εἶ ὁ ταλαίπωρος καὶ ἐλεεινὸς καὶ πτωχὸς καὶ τυφλὸς καὶ γυμνός – „*nie wiesz, że to ty jesteś nieszczęsny i godzien litości, i biedny i ślepy, i nagi*”).

Moją propozycję prezentacji historii ludu Bożego, historii „resztki”, przedstawionej w Ap 2,1 – 3,22 zilustruję na przykładzie poniższego schematu.

„Resztką” początków chrześcijaństwa	HISTORIA „RESZTKI” W AP 2,1 – 3,22			„Resztką” czasów ostatecznych
Efez Smyrna	Początki teologicznego odstępstwa pośród „resztki”		„Resztką” okresu sardyjskiego	Filadelfia Laodycea
	Pergam	„Resztką” okresu tiatyrskiego	Sardes	
		Tiatyra		
Wierność, wytrwałość	Wierność, wytrwałość, początki fałszywych nauk	Odstępstwo kościoła, wierność „resztki”	Duchowa martwota kościoła w Sardes, wierność „resztki”	Wierność, wytrwałość, duchowe ubóstwo Laodycei

⁴⁰ Zob. E. PLÜMACHER, φιλαδελφεία, EDNT, III, s. 424.

<p>Efez: 2,2: „Znam uczynki twoje i trud, i wytrwałość”; 2,3: „Masz wytrwałość i cierpiełeś dla imienia mego, a nie ustaleś”. Smyrna: 2,9: „Znam ucisk twój i ubóstwo, lecz tyś bogaty”.</p>	<p>Pergam: 2,13: „A jednak trzymasz się mocno mojego imienia i nie zaparłeś się wiary we mnie”; 2,14: „Są tam tacy, którzy trzymają się nauki Balaama, który nauczał Balaka, jak uwodzić synów izraelskich”. 2,15: „Tak i ty masz u siebie takich, którzy również trzymają się nauki nikolaitów”.</p>	<p>Tiatyra (kościół): 2,20: „Mam ci za złe, że pozwalasz niewieście Izebel, która się podaje za prorokinię, i naucza, i zwodzi moje sługi, uprawiać wszeteczeństwo i spożywać rzeczy ofiarowane bałwanom”; Tiatyra („resztki”): 2,19: „Znam uczynki twoje i miłość, i wiarę, i służbę, i wytrwałość twoją”; 2,24: „Wam zaś, pozostałym, którzyście w Tiatyrze, wszystkim, którzy nie macie tej nauki, którzyście nie poznali, jak mówią, szatańskich głębin, powiadam: Nie nakładam na was innego ciężaru”.</p>	<p>Sardes (kościół): 3,1: „Masz imię, że żyjesz, a jesteś umarły”; 3,3: „Stań się czujnym i umocnij resztę, która miała umrzeć”. Sardes („resztki”): 3,4: „Lecz masz w Sardes kilka osób, które nie skalały swoich szat, więc chodźcie będą ze mną w szatach białych, dlatego, że są godni”.</p>	<p>Filadelfia: 3,8: „Znam uczynki twoje; oto sprawilem, że przed tobą otwarte drzwi, których nikt nie może zamknąć; bo choć niewielką masz moc, jednak zachowałeś moje Słowo i nie zaparłeś się mojego imienia”. 3,10: „Ponieważ zachowałeś nakaz mój, by przy mnie wytrwać, przeto i Ja zachowam cię w godzinie próby, jaka przyjdzie na cały świat, by doświadczyć mieszkańców ziemi”. Laodycea: 3,15-16: „Znam uczynki twoje, żeś ani zimny, ani gorący. Obyś był zimny albo gorący! A tak, żeś letni, a nie gorący ani zimny, wypłuje cię z ust moich”.</p>
--	---	---	--	---

Przedstawienie Kościoła jako „resztki” w dwóch pierwszych kolumnach podyktowane jest faktem, iż NT przedstawia Kościół pierwszych wieków, jako „resztkę” ludu Bożego, zacytn nowej społeczności wiary (np. Rz 10,5 – 11,36). Trzecia kolumna wskazuje, iż w społeczność tą zaczęły wkraść się błędne nauki (początkowo postawy – zob. Ap 2,6), które doprowadziły do całkowitego odstępstwa Kościoła (Tiatyra). W tym okresie historii chrześcijaństwa, ze względu na duchowe i teologiczne odstępstwo, Bóg zmuszony był powołać „resztkę”, która miała prowadzić Kościół ku Chrystusowi. Od tego momentu rozpoczyna się reformacja doktryny i pobożności w Kościele. Mimo faktu, iż „resztki” z Tiatyry ustanowiła zręby nowej społeczności, jednak w końcu sama

ulega duchowemu skostnieniu (Sardes). W okresie sardejskim Bóg zachowuje jednak swoją „resztkę”. W całym cyklu proroczym Ap 2,1 – 3,22 termin *λοιπός* został użyty dwukrotnie (2,24; 3,2). Wyrażenie tej idei *explicite* wskazuje, iż kościoły Tiatyry i Sardes wymagały reformacji, zmian w nauce i pobożności. W pozostałych listach brak takowego odniesienia, gdyż jak sam tekst wskazuje, kościoły te trwają w wierności nauki. Chrystus kieruje zaś do nich słowa zachęty do wytrwania w wierze (2,10; 3,11) i wskazuje na potrzebę pogłębienia swej relacji z nim (2,5; 3,18-20). „Resztką” zachowana w Sardes staje się częścią „resztki” czasów eschatologicznych (kościół Filadelfii i Laodycei). Na taki charakter dwóch ostatnich kościołów wskazują wypowiedzi Jezusa w skierowanych do nich listach: Filadelfia – Ap 3,11: *ἔρχομαι ταχύ* – „Przyjdę szybko!”; Laodycea – Ap 3,20: *Ἴδου ἕστηκα ἐπὶ τῆν θύραν καὶ κρούω* – „Oto stoję u drzwi”. Dwa ostatnie kościoły Ap odpowiadają dwóm pierwszym. W przypadku pierwszych i drugich brak jakichkolwiek zastrzeżeń odnośnie nauki. W pierwszym i ostatnim, w Efezie i Laodycei, Chrystus wskazuje jednak na duchowe zubożenie swego ludu (Efez – porzucenie pierwszej miłości; Laodycea – letniość; duchowe zubożenie). Powyższa analiza ukazuje, iż pasaż Ap 2,1 – 3,22 posiada budowę chiastyczną, w której ukazana jest:

A – „Resztką” początków chrześcijaństwa (2,1-11)

B – Deformacja „resztki” (2,12-17)

C – Całkowite odstępstwo ogółu – zachowanie „resztki” (2,18-29)⁴¹

B’ – Reformacja przez „resztkę” (3,1-6)

A’ – „Resztką” czasów ostatecznych (3,7-22)

Zasadnym wydaje się również stwierdzić, iż eschatologiczna „resztką”, przedstawiona w obrazie kościołów Filadelfii i Laodycei, odpowiada eschatologicznej „resztkę” z Ap 12,17. Na uwadze należy mieć, iż pojawienie się „resztki” potomstwa niewiasty następuje po okresie „czasu, dwóch czasów i pół czasu” i przeciwko „resztkę” tej zostaje skierowane ostatnie uderzenie smoka – szatana, po którym Ap 14,1-5 ukazuje wizję Baranka i 144 tysięcy („resztki”) – stojącej na górze Syjon.

⁴¹ Okres ten odpowiada czasom ukazany po zerwaniu czwartej pieczęci w Ap 6,7-8: *Καὶ ὅτε ἤνοιξεν τὴν σφραγίδα τὴν τετάρτην, ἤκουσα φωνὴν τοῦ τετάρτου ζώου λέγοντος: ἔρχου. καὶ εἶδον, καὶ ἰδοὺ ἵππος χλωρός, καὶ ὁ καθήμενος ἐπάνω αὐτοῦ ὄνομα αὐτῷ [ὁ] θάνατος, καὶ ὁ ἔδης ἠκολούθει μετ’ αὐτοῦ καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἐξουσία ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς ἀποκτείνειν ἐν ῥομφαίᾳ καὶ ἐν λιμῷ καὶ ἐν θανάτῳ καὶ ὑπὸ τῶν θηρίων τῆς γῆς.* – „A gdy zdjął czwartą pieczęć, usłyszałem głos czwartej postaci, która mówiła: Chodź! I widziałem, a oto trupio bladej koń, a temu, który na nim siedział, było na imię Śmierć, a piekło szło za nim; i dano im władzę nad czwartą częścią ziemi, by zabijali mieczem i głodem, i morem, i przez dzikie zwierzęta ziemi”.

2.2. „RESZTKA” W AP 12,17

W temacie opracowania zostało wyartykułowane, iż zostaną omówione w nim atrybuty „resztki” w Ap 12,17. Na miejscu tym przedstawię więc te wyróżniki „resztki”, które bezpośrednio zostały wskazane w tekście oraz teologiczny ładunek, który pośrednio został położony w sformułowaniu τῶν λοιπῶν τοῦ σπέρματος.

Spoglądając na Ap 12,17 z perspektywy eklezjologicznej uwagę należy zwrócić na następujące elementy tekstu: 1. „Resztką” potomstwa niewiasty (τῶν λοιπῶν τοῦ σπέρματος αὐτῆς); 2. Przykazania Boże (τῶν τηρουμένων τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ); 3. Świadek Jezusa (ἐχόντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ).

Fraza τῶν λοιπῶν τοῦ σπέρματος αὐτῆς jest bezpośrednim nawiązaniem do fragmentu Rdz 3,15, gdzie LXX tłumaczy hebrajskie שְׁרֵטָה przez τοῦ σπέρματος αὐτῆς. Fragment jest więc dokładnym powtórzeniem sformułowania z protoewangelii. Mimo faktu, iż rzeczownik שְׁרֵטָה pojawia się w ST ponad 220 razy⁴², to jednak najważniejsze znaczenie dla teologii terminu posiada Rdz 3,15. Poczynając od tego miejsca rzeczownik ten pojawia się zawsze w formie *singularis*, nigdy w *pluralis*. Zdaniem W. Kaisera taka forma שְׁרֵטָה stanowi *terminus technicus* starotestamentowej doktryny obietnicy⁴³. Niebagatelne znaczenie dla zrozumienia stosunku pomiędzy Ap 12,17 i Rdz 3,15 posiada również fakt, iż zarówno w jednym, jak i drugim przypadku „resztką” potomstwa niewiasty znajduje się w nieprzyjaźni, w konflikcie z potomstwem węża/smoka⁴⁴. Pierwszym tego przykładem na kartach ST jest historia Abla i Kaina, zderzenie się wierzącego z niewierzącym. Następny rozdział Rdz sprawozdaje o narodzeniu Seta, o którym Ewa składa świadek, iż jest on nasieniem danym w miejsce Abla: זָרַע אֶחָד תַּחַת הַבֶּלֶל כִּי הִרְגוּ קַיִן (Rdz 4,25). Set jest potomkiem niewiasty, przez którego poprowadzony zostaje rodowód Jezusa Chrystusa (Łk 3,38). Potomstwo niewiasty oznacza zatem lud, który pozostaje wierny przymierzu zawartym z Jahwe. Ujmując więc rzecz figuratywnie potomstwo niewiasty oznacza wierzących, natomiast potomstwo węża, to niewierzący⁴⁵.

Pierwszym znakiem identyfikującym „resztkę” w Ap 12,17 jest przestrzeganie przykazań Bożych. Niewątpliwą potrzebą jest ustalenie o jakich przykazaniach jest tutaj mowa. Syntagma τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ jest zbitką rzeczowników ἐντολή – *przykazanie* i θεός – *Bóg*. Ἐντολή jest grec-

⁴² Zob. H.D. PREUS, זרע, TDOT, IV, s. 143n.

⁴³ Zob. W.C. KAISER, זרע, TWOT, s. 253.

⁴⁴ Zob. V.P. HAMILTON, זרע, NIDOTTE, I, s. 1152.

⁴⁵ Na temat napięcia pomiędzy kolektywnym i indywidualnym postrzeganiem „resztki” w Rdz 3,15 zob. R.D. GEHRKE, *Genesis Three in the Light of Key Hermeneutical Considerations*, CTM, 36 (1965), s. 558.

kim tłumaczeniem hebrajskiego terminu מִצְוֹת oznaczającego przykazanie. W tekście ST występuje 181x i najczęściej opisuje przykazania ustanowione przez Boga, czyli יהוה יְהוָה מִצְוֹת⁴⁶. W polu semantycznym wyrażenia יהוה יְהוָה מִצְוֹת mieści się cały szereg przykazań danych przez Boga, począwszy od partykularnych przepisów i wskazań Tory (np. Kpł 17,1nn; 21,1nn; 23,1nn), poprzez pouczenia dotyczące wykonania świątyni (np. Wj 31,2-6; 35,30nn) i sprawowania w niej kultu, aż po etyczne i kultowe normy zawarte w Dekalogu (Wj 20,1-17; Pwt 5,1-21). יהוה יְהוָה מִצְוֹת są zatem tożsame i pokrywają się z tym, co określa יהוה יְהוָה תּוֹרָה. W Nowym Testamencie następuje jednak generalne oddzielenie έντολή od νόμος⁴⁷. Zarówno w tradycji synoptycznej, jak i w listach apostoła Pawła, έντολή odnosi się do przykazań zapisanych na dwóch kamiennych tablicach i złożonych w skrzyni przymierza, czyli do tzw. dziesięciu przykazań. W wielu wypowiedziach Jezusa, w których NT przywołuje sformułowanie ή έντολή του θεου, chodzi o konkretne wskazania Dekalogu, np.: „czcij ojca i matkę” (Mk 7,9-13; Łk 18,20); „nie cudzołóż” (Mk 10,19; Łk 18,20); „nie kradnij” (Łk 18,20); „nie zabijaj” (Łk 18,20); „nie mów fałszywego świadectwa” (Łk 18,20), itd. Podobne wypowiedzi znajdują się w *Corpus Paulinum*, np.: w kontekście przykazania „nie pożądaj” powiedziane jest, że jest ono „święte, i sprawiedliwe i dobre” (ή έντολή άγία και δικαία και άγαθή) – Rz 7,12. W Ef 6,2 Paweł stwierdza także, że: „Czczij ojca swego i matkę, jest to pierwsze przykazanie z obietnicą” (Τίμα τον πατέρα σου και την μητέρα, ήτις έστιν έντολή πρώτη έν έπαγγελία). W kilku miejscach NT ukazane jest, że przykazania Dekalogu streszczają się w dwóch przykazaniach miłości do Boga i do bliźniego. Τò γάρ ου μοιχεύσεις, ου φονεύσεις, ου κλέψεις, ουκ έπιθυμήσεις, και ει τις έτέρα έντολή, έν τω λόγω τούτω άνακεφαλαιοϋται [έν τω] άγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν. – „Bowiem przykazania: Nie cudzołóż, nie zabijaj, nie kradnij, nie pożądaj, i wszystkie inne – streszczają się w tym słowie: Miłuj bliźniego swego jak siebie samego!” (Rz 13,8; por. Mk 12,28-33). Wiele uwagi, zwłaszcza w *Corpus Joanneum*, poświęcono nowemu przykazaniu Jezusa, tj. przykazaniu miłości (J 13,34; 15,12; 1 J 2,8).

Reasumując stwierdzić należy, iż z całego obszaru treści, które określa syntagma αί έντολαί του θεου, dla zrozumienia w Ap 12,17 zasadnicze znaczenie ma określenie tym terminem przykazań Dekalogu. Semantyka wyrażenia

⁴⁶ Zob. T.F. WILLIAMS, מִצְוֹת, NIDOTTE, IV, s. 779.

⁴⁷ Od tego znajdują się też sporadyczne wyjątki, np. w Rz 7,7 Paweł stwierdza: Τήν τε γάρ έπιθυμίαν ουκ ήδεν ει μη ό νόμος έλεγεν ουκ έπιθυμήσεις. – „Bowiem o pożądliwości nie wiedziałbym, gdyby Prawo nie mówiło: Nie pożądaj!”.

zostaje zawężona do tego elementu ze względu na to, iż starotestamentowy kult i świątynia nie pełnią już żadnej funkcji. Ponadto lingwistyczne relacje z innymi miejscami NT kierują uwagę właśnie ku dziesięciu przykazaniom. Kolejnym czynnikiem, który wskazuje na takie odczytanie formuły jest fakt, że w Ap 12,17 mamy do czynienia z αἱ ἐντολαί τοῦ θεοῦ, a nie z αἱ ἐντολαί τοῦ Ἰησοῦ, co kieruje uwagę ku przykazaniom Bożym, a nie ku nowotestamentowemu przykazaniu miłości podniesionemu przez Jezusa. Przestrzeganie przykazań Bożych jest wyróżnikiem „resztki” z dwóch zasadniczych powodów:

Primo: przykazania Boże zostały zaatakowane – próbowano je zmienić, co zapowiedziane zostało już w Dn 7,25. Ap 12,17 odwołuje się więc do przestrzegania oryginalnej treści Dekalogu.

Secundo: w świetle nauki nowotestamentowej przestrzeganie przykazań jest wynikiem, efektem usprawiedliwienia, które dokonuje się przez wiarę. Jeśli „resztką” potomstwa niewiasty przestrzega przykazań, to świadczy to o jej głębokiej relacji i społeczności z Chrystusem. Z tego też właśnie powodu może być ona określona „resztką”.

Drugi element identyfikacji „resztki” to posiadanie przez nią τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ. Sformułowanie to, ze względu na swoją nieostrą konstrukcję gramatyczną, daje możliwość dwojakiego odczytania i zrozumienia czym jest świadectwo Jezusa. Postrzeganie frazy jako formy *genetivus obiectivus* powoduje, iż świadectwo Jezusa rozumiane jest jako świadectwo wspólnoty, „resztki”, składane o Jezusie Chrystusie. W takim znaczeniu „resztką” w Ap 12 skupia na sobie gniew smoka z powodu wierności Chrystusowi i świadczenia o nim. Drugi wariant gramatyczny, to postrzeganie fragmentu καὶ ἔχοντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ jako formy w której τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ stanowi *genetivus subiectivus*. Ta konstrukcja mówi o świadectwie, które jest własnością Jezusa, o świadectwie, które sam Chrystus złożył „resztkę”⁴⁸.

Pierwsza możliwość odczytania τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ w bezpośredni sposób wynika z faktu, iż μαρτυρία, ze względu na rzeczywistość doświadczeń i prześladowania wczesnochrześcijańskiego Kościoła, stanowiło określenie męczeństwa⁴⁹. Doświadczenia, które przechodził Kościół, ze względu na wierność i świadczenie o Jezusie. Przyczynek do tego znajduje się np. w Ap 2,13: „*Wiem, gdzie mieszkasz, tam, gdzie jest tron szatana; a jednak trzymasz się mocno mego imienia i nie zaparłeś się wiary we mnie, nawet*

⁴⁸ Zob. G. PFANDL, *The Remnant Church and the Spirit of Prophecy*, DARCOM, VII, s. 304.

⁴⁹ Zob. H. VON CAMPENHAUSEN, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen, 1936; N. BROX, *Zeuge und Märtyrer. Untersuchungen zur frühchristlichen Zeugnis- Terminologie*, SANT, 5 (1961), s. 93-105.

w dniach, kiedy Antypas, świadek mój wierny (ὁ μάρτυς μου ὁ πιστός μου), który został zabity (ὄς ἀπεκάνθη) u was, gdzie szatan ma swoje mieszkanie” (zob. także Ap 6,9). Kierunek ten wspierany był głównie w tekstach wczesnochrześcijańskich⁵⁰.

Zdaniem J. Beutlera ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ w Ap 12,17 powinno być interpretowane nie jako świadectwo o Jezusie, ale świadectwo, które wydaje Jezus. Wyrażenie to jest strukturalnie paralelne z takimi sformułowaniami jak: Τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὅσα εἶδεν – „Słowem Bożym i świadectwem Jezusa Chrystusa jest wszystko, co widział [Jan – A.G.]” (Ap 1,2; por. 1,9; 20,4) i αἱ ἐντολαί τοῦ θεοῦ z Ap 12,17⁵¹. Według Ap 1,2 świadectwem Jezusa jest prorocтво *Apokalipsy*, które zostało przekazane Janowi, a przez niego Kościołowi (zob. 1,10-11). Ponadto, jak wykazał G. Pfandl, w 14 z 21 przypadków użycia μαρτυρία w *Ewangelii Jana* i listach Janowych, spotykamy konstrukcję *genetivus subiectivus*. Składanie świadectwa, czyli obiektywny wymiar świadczenia, przedstawione jest natomiast przez formę czasownikową μαρτυρέω, która nigdy nie występuje samodzielnie, ale zawsze z przyimkiem περί (np.: οὗτος ἦλθεν εἰς μαρτυρίαν ἵνα μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ φωτός – „Przyszedł on na świadectwo, aby zaświadczyć o światłości, by wszyscy uwierzyli przez niego” [J 1,7]; Ἐὰν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ – „Gdybym Ja wydawał świadectwo o sobie samym” [J 5,31]; ἡ μαρτυρία τοῦ θεοῦ ὅτι μεμαρτύρηκεν περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ – „świadectwo Boga, które dał o swoim Synu” [1 J 5,9]; por. J 1,8.15; 2,25; 5,32.36.37.39; 1 J 5,9.10)⁵². Subiektywny charakter dopełnicza wspiera także użycie czasownika ἔχω – mieć. Wprawdzie nie mamy tu do czynienia z *passivum divinum* (*passivum theologicum*), podkreślającym działanie Boga, gdyż czasownik występuje w formie *participium praesentis activi* (ἐχόντων), jednakże wskazują na to paralelne wypowiedzi z Ap 1,2.9-10. „Resztki” posiada ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ ponieważ zostało jej ono przekazane.

Niezwykle istotnym dla odczytania formuły ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ jest jej powtórzenie w Ap 19,10: Ὅρα μὴ· σύνδουλός σου εἰμὶ καὶ τῶν ἀδελφῶν σου τῶν ἐχόντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ· τῷ θεῷ προσκύνησον· ἡ γὰρ μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ ἐστὶν τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας. Anioł zwracający się do Jana określa świadectwo Jezusa „duchem prorocтва” (τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας). Fragment

⁵⁰ Zob. np. *Martyrium Policarpi*, 1,1; 2,1; 18,2; 19,1; EUZEBIUSZ Z CEZAREI, *Hist. Eccl.*, IV,17,1nn; VI,4,1-3; VIII,8;1; VIII,9,1nn; JUSTYN, 2 *Apol.*, 2,1nn;

⁵¹ Zob. J. BEUTLER, *μαρτυρία*, EDNT, II, s. 392n; por. H. STRATHMANN, *μάρτυς*, *μαρτυρέω*, *μαρτυρία*, *μαρτύριον*, TDNT, IV, s. 495-496.

⁵² Zob. G. PFANDL, *The Remnant Church...*, dz. cyt., s. 305-306.

ten można oddać również w następujący sposób: „*świadectwem Jezusa jest duch inspirujący proroków*”⁵³. R. Bauckham określił go jako „*ducha mówiącego przez proroków*”⁵⁴. Jest to kluczowy tekst w interpretacji Ap 12,17. Duch prorocstwa przywołuje na pamięć starotestamentowe inspiracje prorocze. Prorocy Izraela kierowali słowa napomnienia i przestrogi do współczesnych im ludzi, ale także przepowiadali przyszłość, co wynikało bezpośrednio z natchnienia, którego dokonywał שִׁקְרָהּ הַקֹּדֶם. W klasycznym judaizmie wyrażenie to było pojmowane eksklusywnie jako określenie ducha proroczego, ducha który inspirował i ogarniał proroków czasów starotestamentowych⁵⁵. Το πνεῦμα τῆς προφητείας stanowi nowotestamentowy *hapax legomenon*. Znajduje się jednak kilka tekstów, które zbliżają się do idei zawartej w tym sformułowaniu. W 1 Kor 12,10 jako jeden z charyzmatów Ducha Świętego apostoła Paweł wymienia dar prorocstwa (ἰδέε προφητεία). Paweł wskazuje więc, że wydarzenie Jezusa Chrystusa nadaje nowy wymiar profetyzmowi ludu Bożego⁵⁶. Jest to wynik wylania Ducha Świętego na wspólnotę wierzących (Jl 3,1n; Dz 2,16-18). Nowy lud Boży jest ludem prorockim. Jak stwierdza ks. dr Z. Radziwołek: „W pierwotnym Kościele prorokiem określano człowieka bezpośrednio natchnionego przez Boga, przez zmartwychwstałego Chrystusa lub przez Ducha Świętego, który otrzymawszy zrozumiałe wyroczenie prorockie, był przynaglony, aby je głosić Kościołowi lub szerszej społeczności w imieniu wspólnoty chrześcijańskiej”⁵⁷. 2 P 1,21 wskazuje także, iż: Οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠρέχθη προφητεία ποτέ, ἀλλὰ ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ἀπὸ θεοῦ ἄνθρωποι – „*Nie bowiem z woli człowieka zostało kiedyś przyniesione prorocтво, ale wypowiedali je prowadzeni przez Ducha Świętego mówili od Boga ludzie*”.

Zestawienie Ap 19,10 z Ap 22,8-9 udziela dodatkowych argumentów w interpretacji „*świadectwa Jezusa*” z Ap 12,17 jako *świadectwa*, które Jezus, przez ducha prorocznego, przekazał eschatologicznej „*resztce*” ludu Bożego. Porównanie wspomnianych tekstów wskazuje ich olbrzymią zależność od siebie, a różnice zawarte pomiędzy jednym i drugim uzupełniają i klarują ewentualne niejasności.

⁵³ Zob. C.B. CAIRD, *A Commentary on the Revelation of St. John the Divine*, Harper's NT Commentary, New York 1966, 238.

⁵⁴ Zob. R. BAUCKHAM, *The Climax of Prophecy. Studies on the Book of Revelation*, Edinburgh 1993, s. 162.

⁵⁵ Zob. H. PARZEN, *The Ruah Hakodesh in Tannaitic Literature*, JQR, 20 (1929-1930), s. 51-76.

⁵⁶ Zob. M. ROSIK, *Pierwszy List do Koryntian*, NKB, VII, Częstochowa 2009, s. 396.

⁵⁷ Z. RADZIWOLEK, *Dary Ducha Świętego w życiu chrześcijanina. Studium biblijne na podstawie Corpus Paulinum*, Legnica 2006, s. 180.

Ap 19,10	Ap 22,8-9
a. Καὶ ἔπεσα ἔμπροσθεν τῶν ποδῶν αὐτοῦ προσκυνῆσαι αὐτῷ.	a. Επεσον προσκυνῆσαι ἔμπροσθεν τῶν ποδῶν τοῦ ἀγγέλου τοῦ δεικνύοντός μοι ταῦτα.
b. Καὶ λέγει μοι· ὄρα μή· σύνδουλός σου εἶμι καὶ τῶν ἀδελφῶν σου	b. Καὶ λέγει μοι· ὄρα μή· σύνδουλός σου εἶμι καὶ τῶν ἀδελφῶν σου
c. τῶν ἐχόντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ·	c. τῶν προφητῶν καὶ τῶν τηρούντων τοὺς λόγους τοῦ βιβλίου τούτου·
d. Τῷ θεῷ προσκύνησον.	d. Τῷ θεῷ προσκύνησον.
e. ἡ γὰρ μαρτυρία Ἰησοῦ ἐστὶν τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας.	

Zarówno w Ap 19,10, jak i w Ap 22,8-9 Jan pada do stóp anioła. Jego reakcja i odpowiedzi w obu przypadkach są niemalże identyczne. Różnica dotyczy jedynie tego w jaki sposób opisuje „braci” Jana. W 19,10 są oni tymi, którzy posiadają świadectwo Jezusa (τῶν ἐχόντων τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ), czyli ducha prorocstwa (τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας), natomiast w 22,9 stwierdza, że są prorokami (τῶν προφητῶν) i strzegą słów tej księgi (τῶν τηρούντων τὸ ὡς λόγους τοῦ βιβλίου τούτου)⁵⁸. Zatem wyróżniające „resztkę” w Ap 12,17 ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ scharakteryzować należy jako wyraźną obecność daru prorocstwa, czy też proroka/proroków, przez których Bóg kieruje przesłanie do Kościoła i świata.

PODSUMOWANIE

Dokonajmy zatem syntezy analiz przeprowadzonych powyżej. Niezwykle istotnym jest by podkreślić na wstępie podsumowania, że w Apokalipsie Janowej nie znajdujemy żadnych cytatów starotestamentowych. Całość tekstu jest jednak dogłębnie nasączona reminiscencjami różnych historii i wątków teologicznych Starego Testamentu, z uwzględnieniem chrystocentrycznego przesłania Nowego Testamentu. Uwypuklając atrybuty, które *explicite* i *implicite* zostały umiejscowione w terminie „resztki”, należy więc zwrócić uwagę na te elementy, które stanowią echo biblijnej teologii „resztki”, przez co nadają głębszej treści wypowiedziom z Ap 12,17. W związku z powyższym, charakte-

⁵⁸ Zob. G. PFANDL, *The Remnant Church...*, dz. cyt., s. 319.

ryzując eschatologiczną „resztkę” *Apokalipsy* wyodrębnić należy cztery ważne jej atrybuty⁵⁹:

I. „Resztką” jest ludem sprawiedliwym. Jest to pierwszy i fundamentalny ładunek teologiczny, którego umocowanie znajdujemy już w *Księdze Rodzaju* i który przejawia się także w późniejszych partiach Biblii. Sprawiedliwość ta jest wynikiem pełnego zaufania Jahwe, czego następstwem jest realizowanie Jego woli – przykazań – praw (zob. Rdz 6,22; 7,5.9.16). Przestrzeganie przykazań Bożych, o których mowa w Ap 12,17, wyraźnie implikuje, iż „resztką” jest ludem usprawiedliwionym. Mówiąc o tym w kategoriach teologii Pawłowej, można rzecz, iż „resztką” strzeże przykazań Bożych, w wyniku usprawiedliwienia przez wiarę w Chrystusa, czyli dostąpienia łaskawej mocy, która uwolniła człowieka z niewoli grzechu i uczyniła go sługą sprawiedliwości (zob. Rz 6,15; 7,14nn; 8,1nn). Dzięki usprawiedliwieniu „resztką” jest ludem wiernym. Ten element teologii „resztki” został dobitnie podkreślony przez Pawła w Rz 9,27 i 11,5 (zwłaszcza w kontekście teologii listu).

II. Wskazane przeze mnie fragmenty Starego Testamentu, w których przedstawiona została aktywność „resztki” w okresie od Izajasza do czasu powygnaniowego, wyraźnie ukazały „resztkę” jako lud, który odbudowywał, rekonstruował świątynię Jahwe. Ten element wydaje się być szczególnie ważny w kontekście aktywności „resztki” czasów eschatologicznych. XIX-wieczny ruch drugiego adwentu okazał się bowiem społecznością, która przywróciła zapomnianą nowotestamentową naukę o świątyni w niebie na właściwe i należne jej miejsce (zob. *List do Hebrajczyków*) oraz naukę o realizowanym w niej, zgodnie z zapowiedziami starotestamentowych świąt, planie zbawienia człowieka. Świątynia niebiańska stanowi w swej istocie pełny obraz ewangelii i ekonomii zbawienia. Ten element biblijnej teologii stanowi jedną z kluczowych nauk Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego.

W kontekście działania „resztki” w omawianym wcześniej okresie historii Izraela, warto wspomnieć także jej aktywność na rzecz przywrócenia nauki i pouczeń Prawa, które w wyniku odstępstwa były wyrugowane z życia Narodu Wybranego.

III. Trzeci element wyróżniający „resztkę” Ap 12,17 został już wskazany w samym tekście tego wiersza. „Resztką” jest ludem, który przestrzega przykazań Bożych. Stwierdzenie to z jednej strony wskazuje na usprawiedliwienie w Jezusie, z drugiej zaś kieruje uwagę na oryginalne przykazania Boże zawarte w Dekalogu, uwzględniając w tym drugie przykazanie mówiące o nie odda-

⁵⁹ Zob. E. MUELLER, *The End Time Remnant in Revelation*, JATS, 11/1–2 (2000), s. 199-201; G. PFANDL, *The Remnant Church*, JATS, 8/1–2 (1997), s. 21-22.

waniu czci obrazom i figurom oraz przykazanie o święceniu biblijnego dnia odpoczynku, tj. soboty.

IV. Czwarty i ostatni atrybut charakteryzujący „resztkę” – posiadanie „świadcstwa Jezusa”, informuje, iż w gronie ludu Bożego czasów ostatecznych uwidoczni się dar proroctwa, jako jeden z darów Ducha Świętego. Obecność proroka pomiędzy ludem „ostatków” stanowi zatem cechę, która została wyeksponowana w tekście Ap 12,17.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Biblia Hebraica Stuttgartensia, red. R. KITTEL, Stuttgart ⁵1997.

Novum Testamentum Graece, red. E. NESTLE, K. ALAND, Stuttgart ²⁷1998.

PRZEKŁADY

Apokryfy Starego Testamentu, red. R. RUBINKIEWICZ, Warszawa 1999.

Septuaginta, red. A. RAHLFS, Stuttgart 1979.

ENCYKLOPEDIA, SŁOWNIKI, KONKORDANCJE

BAUER W., ARNDT W.F., GINGRICH F.W., DANKER F.W., *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, Chicago ²1979.

BROWN F., DRIVER S.R., BRIGGS C.A., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Peabody 1979.

Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament, t. I-III, red. H. BALZ, G. SCHNEIDER, Stuttgart 1983 (Przekł. ang. *Exegetical Dictionary of the New Testament*, t. I-III, Grand Rapids, Michigan 1990).

Konkordancja wyrazów greckich wraz z Biblią Nowego Testamentu w systemie Stronga oraz wykazem wyrazów i zwrotów polskich w Nowym Testamencie Biblii Gdańskiej, Kraków 1996.

Theological Wordbook of the Old Testament, red. R.L. HARRIS; G.L. ARCHER, JR., B.K. WALTKE, Chicago 1980.

Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, t. I-II, red. E. JENNI, C. WESTERMANN, München 1984.

Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, t. I-X, red. J. BOTTERWECK, H. RINGGREN, Stuttgart 1970-1995 (Przekł. ang. poprawiony i porzeszony

Theological Dictionary of the Old Testament, t. I-XIV, tłum. D.E. Green, D.W. Stott, Grand Rapids, Michigan 1977-2004).

Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, t. I-X, red. G. KITTEL, G. FRIEDRICH, Stuttgart 1933-1973 (Przekł. ang. *Theological Dictionary of the New Testament*, tłum. G. W. Bromiley, Grand Rapids, Michigan 1974-1975).

KOMENTARZE

AUNE D.E., *Revelation 6 – 16*, WBC, 52 B, Dallas 1998.

R. BAUCKHAM, *The Climax of Prophecy. Studies on the Book of Revelation*, Edinburgh 1993.

CAIRD C.B., *A Commentary on the Revelation of St. John the Divine*, Harper's NT Commentary, New York 1966.

DOUKHAN J.B., *Secret of Revelation. The Apocalypse Through Hebrew Eyes*, Hagerstown 2002 (Przekł. pol. *Kod Apokalipsy*, tłum. J. Kauc, Warszawa 2007).

SCHÜSSLER FIORENZA E., *Invitation To the Book of Revelation: A Commentary in the Apocalypse with Complete Text from the Jerusalem Bible*, New York 1981.

HUGHES P.E., *The Book of Revelation*, Grand Rapids 1990.

METZGER B.M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart 1994.

MOUNCE R.H., *The Book of Revelation*, NICNT, Grand Rapids 1987.

ROSIK M., *Pierwszy List do Koryntian*, NKB, VII, Częstochowa 2009.

STEFANOVIC R., *Revelation of Jesus Christ. Commentary on the Book of Revelation*, Berrien Springs 2002.

The Seventh-day Adventist Bible Commentary, t. VII, red. F.D. NICHOL, Hagerstown 1980

OPRACOWANIA SZCZEGÓŁOWE

BEUTLER J., μαρτυρία, EDNT, II, s. 391-393.

BROX N., *Zeuge und Märtyrer. Untersuchungen zur frühchristlichen Zeugnis-Terminologie*, SANT, 5 (1961), s. 93-105.

BULTMANN R., *Theologie des Neuen Testaments*, Berlin 1959 (Przekł. ang. *Theology of the New Testament*, I-II complete in one volume, tłum. K. Grobel, Waco, Texas 2007).

CAMPENHAUSEN H. VON, *Die Idee des Martyriums in der alten Kirche*, Göttingen, 1936.

- CLEMENTS R.E., שָׂאֵר, שְׂאֵר, שְׂאֵרִית, TDOT, XIV, s. 272-286.
- COHEN G.G., שָׂאֵר, שְׂאֵרִית, TWOT, s. 984-985.
- SCHÜSSLER FIORENZA E., *The Eschatology and Composition of the Apocalypse*, CBQ, XXX (1968), s. 537-569.
- GARBI S., *The Seventh-day Adventist Church as the Remnant Church: Various Views over 150 Years of Denominational History*, Andrews University Theological Seminary, 1994.
- GNILKA J., *Paulus von Tarsus. Zeuge und Apostel*, Freiburg – Basel – Wien 1996 (Przekł. pol. Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek, przekł. W. Szymona, Kraków 2001).
- GROSS W., *Die Krise des YHWH-Volk-Konzepts im Jesajabuch*, [w:] *Der Neue Bund im Alten. Zur Bundestheologie der beiden Testamente*, QD, 146, red. E. ZENGER, Freiburg 1993, s. 149-168.
- HAMILTON V.P., זָרַע, NIDOTTE, I, s. 1151-1152.
- HASEL G.F., *Semantic Values of Derivatives of the Hebrew Root š'r*, AUSS, 11 (1972), s. 152-169.
- HASEL G.F., *The remnant. The history and theology of the remnant idea from Genesis to Isaiah*, Berrien Springs 1974.
- HERNTRICH V., SCHRENK G., λείμμα, ὑπόλειμμα, καταλείπω (κατά-, περί-, διάλειμμα), TDNT, IV, s. 209.
- KAISER W.C., זָרַע, TDOT, s. 252-253.
- KÄSEMANN E., *Exegetische Versuche und Besinnungen*, t. II, Göttingen 1965 (Przekł. ang. *New Testament Questions of Today*, tłum. W.J. Montague, Philadelphia 1979).
- MAYNET R., *Études de Rhetorique biblique* (Przekł. pol. *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej*, tłum. T. Kot, Kraków 2001).
- MIGGELBRINK R., *Der Zornige Gott. Die Bedeutung einer anstößigen biblischen Tradition*, Darmstadt 2002 (Przekł. pol. *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej*, tłum. A. Wałęcki, Kraków 2005).
- MĘDAŁA S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, BZ.TNT, I, Kraków 1994.
- MUELLER E., *Introduction to the Ecclesiology of the Book of Revelation*, JATS, 12/2 (2001), s. 199-215.
- MUELLER E., *The End Time Remnant in Revelation*, JATS, 11/1-2 (2000), s. 188-204.
- PARZEN H., *The Ruah Hakodesh in Tannaitic Literature*, JQR, 20 (1929-1930), s. 51-76.
- PARK S.H., שָׂאֵר, NIDOTTE, IV, s. 11-17.

- PFANDL G., *The Remnant Church*, JATS, 8/1–2 (1997), s. 19-27.
- PFANDL G., *The Remnant Church and the Spirit of Prophecy*, DARCOM, VII, s. 295-333.
- PLÜMACHER E., φιλαδελφεία, EDNT, III, s. 424.
- PREUS H.D., זרע, TDOT, IV, s. 143-162.
- RADZIWOŁEK Z., *Dary Ducha Świętego w życiu chrześcijanina. Studium biblijne na podstawie Corpus Paulinum*, Legnica 2006.
- RODRIGUEZ A.M., *The Remnant and the Adventist Church*, <http://biblicalresearch.gc.adventist.org/documents/remnantSDAchurch.htm> (10.2002).
- RODRIGUEZ A.M., *Toward a Theology of the Remnant: An Adventist Ecclesiological Perspective*, Silver Spring 2009.
- SHEA W.H., *Time Prophecies of Daniel 12 and Revelation 12 – 13*, DARCOM, VI, s. 349.
- SHUM S.-L., *Paul's Use of Isaiah in Romans*, „Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe”, 156, Tübingen 2002.
- STRATHMANN H., μάρτυς, μαρτυρέω, μαρτυρία, μαρτύριον, TDNT, IV, s. 474-514. *Symposium on Revelation – Book II*, DARCOM, VII, red. F.B. HOLBROOK, Silver Spring 1992.
- UMOREN G.E., *The Salvation of the Remnant in Isaiah 11: 11-12: An Exegesis of a Prophecy of Hope and Its Relevance Today*, Boca Raton, Florida 2007.
- WALEWSKI P., *Praca Naukowa nad Biblią. Cytowanie i skróty*, SBP, 1, Częstochowa 2006.
- WILLIAMS T.F., צויה, NIDOTTE, IV, s. 776-780.
- Zarys dziejów Izraela*, red. R. JAROCKI, Warszawa 2002.

ADAM GRZEŚKOWIAK JEST DOKTORANTEM
CHRZEŚCIJAŃSKIEJ AKADEMII TEOLOGICZNEJ W WARSZAWIE.

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	5
Roman Marcinkowski, <i>Traktat Miszny Szewiit (Rok szabatowy)</i>	7
Adam Grześkowiak, <i>Atrybuty „resztki” w Ap 12,17</i>	33
Bernard Koziróg, <i>Georg Hegel (1770-1831) – krótka nota o filozofie</i>	57
Dorota Samsonowicz, <i>Koine – język Nowego Testamentu</i>	65
Mariusz Orłowski, <i>Dyscyplina. O księdze wyznaniowej Zjednoczonego Kościoła Metodystycznego</i>	73